

radovima, bavila pitanjem nižega plemstva u Hrvatskoj. Istraživačka razina zaključena je radnjom Nade Klaić iz 1959., pa je i sama autorica ostala na razini mnoštva istraživačkih pitanja što ih je postavila u tome prilogu, dok je sinteza *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku* sama po sebi isključivala analitički postupak.⁸¹ U stvari u posljednjih četrdeset godina napisano je, do-duše, više radova o dodirnim područjima koja su se više ili manje odnosila i na niže plemstvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj i bila i te kako korisna u njegovu proučavanju, ali posebnih istraživačkih priloga o toj staleškoj skupini nije bilo. Težište zanimanja hrvatske historiografije u novije se doba primjetno pomaknulo od istraživanja o nižem plemstvu u Hrvatskoj prema samome spisu *Qualiter (Pacta conventa)* i obrani vjerodostojnosti njegova sadržaja, što znači i datiranju toga sastavka u godini 1102. Na taj je način i pojam “plemstvo dvanaestero plemena” ponovno postavljen u početak XII. stoljeća, pa su autori takvim rješenjem smatrali da je protumačeno i pitanje postanka institucije “plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”, koja se pojavljuje u vrelima iz sredine i druge polovice XIV. stoljeća, a ta staleška ustanova istraživački je posve zanemarena.⁸² Rijetki pak radovi koji su u novijoj hrvatskoj historiografiji razmatrali pravno i društveno ustrojstvo srednjovjekovne Hrvatske zanemarivali su staleške razlike, pa i sam pojam “plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”.⁸³

Historiografija je XX. stoljeća u istraživanju o plemstvu u srednjovjekovnoj Hrvatskoj prema tome opisala zatvoren krug: od potpuna povjerenja u *Qualiter* i njegov sadržaj, samim tim i u pojam “dvanaest hrvatskih plemena” (F. Šišić) preko odbacivanja toga spisa i zaključka da je on falsifikat (N. Klaić) do ponovne afirmacije njegova sadržaja u najnovijim radovima, s tradicionalnim datiranjem u godini 1102.^{83a}

4) “Plemstvo dvanaestero plemena”: vrela

Sporo napredovanje hrvatske historiografije u proučavanju postanka i razvoja hrvatskoga plemstva uvjetovala su dva glavna razloga. S jedne su strane pouzdanije zaključivanje otežavale praznine u sačuvanim vrelima (plemstvo 12 plemena ne spominje se prije sredine XIV. stoljeća), dok je s druge strane historiografija neodlučno napuštala shematska tumačenja (do početka XII. stoljeća svi su Hrvati plemići) ili gledišta oslonjena na nepouzdanu podatke (*Qualiter*). Pomicanje pak temeljnoga sadržaja *Qualitera* iz vlastitoga datiranja, tj. iz godine 1102., u kasnija razdoblja otvara nove mogućnosti zaključivanja. Time se, prije svega, omogućuje posve drugačije, utemeljenije vrednovanje spisa *Qualiter* i pouzdanije razlaganje o postanku i razvoju nižega plemstva u Hrvatskoj, navlastito o instituciji “plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”.

Kako je već istaknuto, izraz se “plemstvo dvanaestero plemena” prvi put u vjerodostojnim izvorima spominje u ispravi Stjepana, bana čitave Slavonije i

Hrvatske, za Vireviće iz 1350./51. godine.⁸⁴ Ta je isprava, nažalost, okrnjena i sadržajno nepotpuna, što otežava njezino tumačenje, ali je neprijeporan njezin najvažniji, temeljni podatak o razdiobi nižega plemstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, južno od Velebita, u dvije skupine: u “plemstvo” (*nobiles*), u širem smislu, i u “plemstvo dvanaestero plemena Hrvata” (*nobiles duodecim generationum Croatorum*), kao užu stalešku zajednicu.

Na sabor hrvatskoga plemstva u Podbrizanima, u Lučkoj županiji, dolaze pripadnici plemena Virevića (*parentela* ili *progenies Virovnygh*), tvrdeći da su “oni sami i njihovi preci uvijek bili plemići” (*ipsi et eorum progenitores semper nobiles fuissent*), ali se zbog oštećenosti isprave ne može posve pouzdano utvrditi što su Virevići zahtijevali od hrvatskih plemića okupljenih na saboru. Sabor ističe da premda pleme Virevića nije pripadalo “nijednom plemenu dvanaest plemena Hrvata” (*licet de nulla generatione duodecim generationum Croatorum*), ipak je ono bilo povezano ženidbenim vezama (*matrimoniali copula*) [najvjerojatnije: s njima, tj. pripadnicima dvanaest plemena Hrvata, T.R.] i “tako se pleme Virevića ubrajalo u broj plemića i sada se ubraja” (*et sic ipsa progenies Virovnygh in numero nobilium permansissent et nunc permanere*).

U historiografiji su predložena dva tumačenja isprave za Vireviće: oni ili traže da im se općenito prizna plemićki status ili traže da im se dopusti pristupanje zajednici plemstva dvanaestero plemena.⁸⁵ Vjerojatnijom se čini pretpostavka da Virevići traže pristup užoj staleškoj zajednici “plemstvo dvanaestero plemena”, koja im je, smijemo pretpostaviti, osiguravala neka posebna staleška prava, navlastito oprost od plaćanja poreza, ali se u samoj ispravi o tome ništa ne kaže. Isprava o parnici između cetinskih plemića s knezom Ivanom Nelipčićem, koja se 28.XII.1360. vodi u Zadru pred kraljicom Elizabetom, u tome je pogledu mnogo određenija.⁸⁶

Cetinski plemići izjavljuju da su u cetinskome kotaru “uvijek bili plemići, da su uvijek imali sva plemićka prava koja su stekli plemići dvanaestero plemena kraljevstva hrvatskoga” (*semper nobiles et omni eo nobilitatis titulo, quo nobiles duodecim generationum regni Croacie potirentur, usi semper extitissent*) i da su imali “baštinu (*hereditatem*) u spomenutom kotaru cetinskom”, ali da ih je knez Ivan protjerao s te zemlje. Knez je Ivan Nelipčić ustvrdio da oni “nisu nikad imali niti imaju plemstvo niti kakvu baštinu (*nobilitatem seu aliquam hereditatem*) u navedenoj Cetini”, a on ih je držao u tamnici jer “nisu bili platili porez i jer su bili propustili izvršiti vojničku službu” (*pro ipsorum census non solucione et seruicij obmissione*). Kraljevski sud i njegova 22 prisežnika utvrđuju da cetinski plemići i njihovi pređi “nisu vukli niti vuku podrijetlo i lozu od plemića dvanaestero plemena hrvatskog kraljevstva” (*de nobilibus duodecim generationum regni Croacie ortum et originem non habuissent*), ali da su ih oni i “zajednica plemića hrvatskog kraljevstva (*universitas nobilium regni Croacie*) [...] u mjestu u kojem osobno borave uvijek ubrajali među plemiće (*in eo loco*,

quo residenciam fecissent personalem, semper numero et nomine nobilium conseruassent et reputassent)”.

Izjava cetinskih plemića da su uživali sva prava koja imaju plemići dvanaestoro plemena temelji se na tvrdnji da su u cetinskome kotaru imali “baštinu” ili *hereditas*, pa je to središnji pojam u sporu. Zbog toga Nelipčić osporava upravo tvrdnju o *baštini* i ističe dva druga pojma: odbijanje plaćanja poreza (*census*) i uskraćivanje vojne službe (*servicium*). Pojmovi *baština*, *porez* i *vojna služba* (*hereditas*, *census*, *servicium*) u ovoj su ispravi u uzajamnoj vezi, a *baština* ili *plemenština* osnovica plemićkoga statusa. Ta tri pojma pak izravno upućuju na sadržajno ustrojstvo *Qualitera*, prema kojemu je kralj Koloman “dvanaestorici plemića iz dvanaest plemena Hrvatske” zajamčio mirno uživanje zemljišnih posjeda (*possessiones*), oprost od plaćanja poreza (*census*) i ograničenu vojnu službu. U *Qualiteru* se ističe:

- (a) “da će spomenuti sa svim svojim bližnjima uživati svoje posjede i imovinu u miru i bez smetnje;
- (b) da nijedno od spomenutih plemena ni njegovi članovi nisu dužni spomenutom kraljevskom veličanstvu plaćati porez ili dohodak, osim što su spomenuti
- (c) dužni gospodinu kralju, kad netko navali na njegove granice, i ako gospodin kralj pošalje po njih, poći s najmanje 10 naoružanih konjanika od svakog spomenutog plemena do Drave na svoj trošak, odande prema Ugarskoj na trošak gospodina kralja”.

Razlaganje o pojmu “plemstvo dvanaestoro plemena kraljevine Hrvatske” ne smije zanemariti činjenicu o sadržajnoj podudarnosti između *Qualitera* i isprave za cetinske plemiće iz 1360. godine. Ta isprava najtočnije ocrtava staleški položaj nižega plemstva u Hrvatskoj u sredini XIV. stoljeća i pokazuje u kojemu su razdoblju bili aktualni pojmovi *hereditas*, *census* i *servicium*, odnosno u kojemu je razdoblju niže plemstvo bilo suočeno s teškoćama i osporavanjem staleških prava. Sadržajna podudarnost između isprave o parnici cetinskih plemića i *Qualitera* upućuje na zaključak da tekst *Qualitera* u biti ocrtava staleška prava i razinu staleške svijesti nižega plemstva u Hrvatskoj u sredini XIV. stoljeća, a ne na početku XII. stoljeća, u godini 1102., kako se ističe na kraju *Qualitera*. Usporedba pak između isprava za Vireviće i cetinske plemiće upućuje na temeljnu razliku u njihovu društvenom položaju. I jednima i drugima priznaje se plemićki status, ali Virevići – točnije, njihovi zemljišni posjedi – nalaze se na području nad kojim se proteže jurisdikcija kraljevske, odnosno banske vlasti, dok se, nasuprot tome, cetinski plemići nalaze na posjedu hrvatskoga velikaša, pa su podvrgnuti feudalnoj jurisdikciji.

Pomak ključnoga dijela sastavka *Pacta conventa* (*Qualiter*) iz početka XII. u sredinu XIV. stoljeća i usporedba isprava za Vireviće i cetinske plemiće otvaraju

ključna pitanja o postanku i razvoju nižega plemstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj: 1) na kakvu se osnovicu oslanjaju procesi staleškoga oblikovanja plemstva, 2) kakva je bila uloga kraljevske vlasti u stvaranju plemstva i 3) kako odrediti *titulus nobilitatis* nižega plemstva u Hrvatskoj južno od Velebita, između rijeka Zrmanje i Cetine?

Pri tome je nužno imati na umu dva metodička načela: a) da je stvaranje plemstva dugotrajan, društveno veoma složen proces, rezultat stoljetnog razvoja, a ne bilo kakva, kronološki ograničena, prijelomnog zbivanja i b) da smo dužni, kako god odredili vrijeme staleškoga oblikovanja plemstva, pratiti i prethodne razvojne etape, dakle osnovicu na koju se oslanja staleško stvaranje plemstva.

5) Plemstvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj: temeljni procesi

Prema modernoj hrvatskoj historiografiji osnovica u stvaranju plemstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj bilo je njezino ranosrednjovjekovno društvo. No dok je starija historiografija, kako je već iscrpno izloženo, smatrala da su svi Hrvati plemići, bilo od doseljenja bilo od godine 1102., novija su istraživanja pokazala da je osnovica hrvatskoga društva u ranome srednjem vijeku selo ili seoska općina (*villa*) sa slobodnim seljacima (*villani*). Valja se i ovdje podsjetiti na već istaknut zaključak da je seoska općina u ranome srednjem vijeku bila dinamična društvena pojava, podvrgnuta procesima promjena, u kojima ona ne postaje samo teritorijalna općina, nego u kojoj se u isti mah vrši društvena i imovinska diferencijacija: iz općine se s jedne strane izdvajaju oni koji postaju kraljevi uglednici (*nobiles*) i s druge strane oni koji gube osobnu slobodu i postaju neslobodni *servi*.⁸⁷

No glavnina Hrvata, okupljena u plemenima (*parentela, genus, generatio, natio*), do kraja je ranoga srednjeg vijeka živjela u seoskim društvima, o čemu najranije podatke sadržava kartular biogradskog Samostana sv. Ivana Evanđelista ili tzv. *Policorion*.⁸⁸ U ranosrednjovjekovnim vrelima ne spominju se hrvatska plemena, ili to biva samo iznimno, ona izranjaju iz anonimnosti i pojavljuju se u izvorima tek na početku druge polovice XII. stoljeća, ali se, unatoč tome, smije s razlogom zaključiti da plemena, kao vrsta društvene zajednice koja okuplja ljude, povezane "jednim stvarnim ili fiktivnim pretkom"⁸⁹ postoje i u ranosrednjovjekovnome razdoblju. Činjenica da se hrvatska plemena spominju tek u izvorima XII. i XIII. stoljeća nije bila sporna ni u starijoj historiografiji,⁹⁰ ali je bilo otvoreno pitanje o njihovim društvenim značajkama.

Kritička analiza podataka o hrvatskim plemenima u doba Arpadovića i određivanje procesa u kojima se stvaralo plemstvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, upućuju na dvije glavne društvene razine: